

TUZEMSKÁ LITERÁRNÍ VĚDA A MARXISMUS

MIROSLAV ŠTOCHL

Odezva Marxova učení v sociální, ekonomické i kulturní sféře zemí někdejšího východního bloku je v porevoluční éře téměř nulová. Nikomu, kdo pozorně sleduje vývoj tuzemské literární vědy, proto nemohla v uplynulých patnácti letech uniknout dokonalá absence marxisticky zaměřené literární teorie. Aniž by nutně muselo jít o nějakou zvláštní apologii marxistické metody, je z hlediska oboru nesporně zajímavé všimnout si toho, jak rázná a okamžitá může být změna (dis)kurzu v literární vědě.

Právě marxistická dialektika a historický materialismus se spolu s psychoanalýzou, existencialismem a strukturalismem jeví jako ty jediné teoretické systémy, které mohou adekvátně reflektovat složitou společenskou a kulturní situaci moderny. Téměř bezvýhradně přijetí marxismu jako jednotné metody většinou odpovědných pracovníků kulturní fronty po světové válce se zdá být podobně nevyhnutelné. Tehdy bylo především zapotřebí doktríny, která by posilovala uvědomělost mas i samotných literátů (nebo obecně umělců), pozitivní agitací se zasadila o vytváření duchovního optimismu a vůbec podpořila poválečné budovatelské úsilí. Bylo tedy třeba obecně srozumitelné, laicizující, a tím i v praxi upotřebitelné, veřejně prospěšné teorie, či spíše ideologie. To pro literární vědce (stejně jako pro všechny ostatní teoretiky, historiky a kritiky) znamenalo přijmout aktivní roli kulturních politiků: obecnými apely povzbuzovat spisovatele (umělce) jako svědomí národa, tu menšími, tu většími korekcemi a regulacemi orientovat jejich tvorbu žádoucím směrem, tj. k lidu. Současně bylo nutné eliminovat tvůrčí individualismus, subjektivismus, renegátství a vůbec umělecké snahy souhrnně nazývané jako reakční, „úpadkové“, jako formalismus či lartpouurlartismus.

Během následujících čtyřiceti let (s minimální přestávkou v šedesátých letech) se marxistická, nebo spíš marx-leninská metoda nejen v literární vědě, ale celé uměnovědě s postupující laicizací ovšem také drasticky dogmatizovala, stala se formálně samoúčelnou, totalizující, netolerantní, sami její ortodoxní stoupenci pak místo objektivních kulturních kritiků přejímají funkci hlídacích psů ideologické cenzury. Nejen že sama normalizační marx-leninská či marx-stalinská doktrína nepřipouštěla jakýkoli vliv z vnějšku (z oblasti tzv. buržoazní metodologie), ale nekompromisně potírala i sebemenší pokusy o kritiku či polemiku z vnitřku, tj. ze strany revizionistů. Jako každý jiný výhradní, protěžovaný přístup bez možnosti vlivu, kritiky či revize tak marx-leninismus zdegeneroval, pozbyl možnosti jak objektivně reflektovat kulturu, tak kladně působit na sociální praxi.

Přirozená potřeba revitalizovat zdejší myšlenkové a kulturní klima inspirativními teoriemi zvenčí vysvětluje i okolnost, že po revoluci v roce 1989 marxismus z rázu na ráz z domácího literárněvědného (kulturněvědného, uměnovědného, společenskovědného) prostředí prostě zmizel. Bilance uplynulých patnácti let pak svědčí o naprosté absenci marxistické teorie, a to nejen v literární vědě: nevznikly (nebo nebyly publikovány) žádné původní marxisticky zaměřené analýzy, minimální odezvu – ať kladnou nebo zápornou – má i kritická tvorba té hrstky českých marxistů, již nelze považovat za karikaturu (třeba Teige, Václavek, Kalivoda). Dlužno dodat, že nejde o stav, který by bylo možné považovat za rovnovážný. Paušalizující porevoluční lustrace přihlížela totiž – stejně jako předtím lustrace marxistická – především k partajní příslušnosti, místo aby komplikovaně studovala míru tendenčnosti jednotlivých marxistů, a tedy jejich skutečné tvůrčí zásluhy. Stagnace marxismu zasáhla pochopitelně kromě originální produkce také literaturu překládanou; to se bohužel týká i již zmíněných revizionistů, liberálních marxistů a neomarxistů. Takovým způsobem byl postupně zanedbán vliv hned několika generací marxistických nebo marxizujících myslitelů, tedy většiny trockistů, představitelů kritické teorie frankfurtské školy, francouzského (althusserovského) marxismu nebo angloamerického kulturního materialismu.

Sledování vývoje západní literární vědy nebo vůbec kulturních teorií ukazuje pochopitelně jinou cestu. Vyvarování se totality jediné metody znamenalo téměř permanentní myšlenkovou a tvůrčí pluralitu. Marxismus na Západě vždy byl a dodnes je samozřejmou součástí uměnovědného teoretizování, zejména se pak osvědčila jeho symbióza se strukturalismem a psychoanalýzou (resp. freudismem) – marxismus se tu vlastně jeví jako jejich přirozený a logický komplement. Třebaže strukturalismus skýtá vhodné techniky k sémiotické analýze, sám ze své povahy nedovoluje zevrubnější analýzu psycho-sociálních a ideologických aspektů kulturního provozu. Právě uvědomění si přítomnosti politických a ekonomických činitelů v kulturní sféře i správné pochopení médií jako oblasti možného uplatnění mocenského vlivu je přitom nezbytným předpokladem k jakékoli hloubkové analýze kultury.

Nedávný průnik kulturních studií do literární vědy znovu ukázal (prozatím spíše na Západě) možnost využití teoretického aparátu marxismu. Podobná implementace marxistické rétoriky umožňuje oborům jako feministická kritika či postkoloniální studia artikulovat svůj emancipační program, který se v mnohém shoduje s klasicky marxistickým pojetím třídního osvobozenického boje, a činí tak z humanitních věd akční disciplínu. V kulturních studiích obecně je třeba vidět stimul, který pomohl současné literární vědě chytit druhý dech. Zatímco pozdní dekonstruktivistický poststrukturalismus se omezoval na vědění nemnoha zainteresovaných expertů, kulturní studia se zabývají literaturou v širokém kontextu vztahů duchovní sféry nadstavby a ekonomických, tržních vztahů výrobní sféry základny. V souladu s tím si pak vedle beletrie všímají i masové (resp. většinové) knižní produkce a dalších souvisejících fenoménů pop-kultury; takto jednak zvyšují efekt i dosah působnosti literární vědy, jednak mohou eventuálně dopomoci k popularitě některým dílům tzv. vysokého umění tím, že o nich referují v souvislosti s konzumní či zábavní tvorbou, navíc – a to je rovněž podstatné – důsledně srozumitelným jazykem.

Jistě, dávat vývoj západní literární vědy a vstřícný vztah tamních kulturních teorií k marxismu za vzor či jediný možný model by bylo rovněž zavádějící. Marxismus na jedné straně přispěl k možnosti komplexně zkoumat souvislosti dění ve společnosti, kultuře a umění, tedy kromě estetické stránky kvalifikovat i obecně sociální, politické, ekonomické, materiální

i ideologické, objektivní i subjektivní předpoklady umělecké tvorby a jejího přijetí. Na straně druhé se ovšem stal nástrojem agitace, politizace kultury a umění, teorie odrazu přispěla k některým vulgarizujícím výkladům estetických kategorií i jejich aplikaci, požadavek stranickosti umělecké tvorby a kritiky umožnil uplatňování postupů schematizace a tendenční typizace, jednostranná propagace proletářského umění a socialistického realismu redukovala důležitou rozmanitost uměleckých druhů a estetických kvalit ve prospěch apelativní a didaktické funkce literatury resp. umělecké tvorby vůbec.

I přesto je z hlediska objektivního historického poznání Marxova nauka spolu s učením Freuda a Nietzscheho konstantou, která nesporně fundovala mnohé demytizující a deidealizující teoretické systémy pozdní moderny. V zájmu vědecké objektivnosti je proto třeba vystříhat se chápání změny metodologického systému jako automatické výzvy k marginalizaci či úplné represi stávajícího paradigmatu. Obzvláště není efektivní jeho apriorní odmítnutí a následná substituce jako celku: extrém totalizujícího přístupu jednoho teoretického systému by neměla nikdy střídát negace, tedy stejně chybný krok ke stejně nelogickému extrému. Konstruktivní kritice, která je naopak korektním přístupem, musí vždy předcházet komplexní revizní vzhled. Evoluce vědy, to je přece učení se z chyb! Scientistní pragmatika, etika i ekonomie se proto musí zasloužit o zhodnocení omylů i faktického přínosu dané metody, stejně jako o jeho zahrnutí do širšího pluralitního metodologického systému dané disciplíny; právě pluralita a ruku v ruce s ní dialog, konfrontace či polemika jsou totiž jedinou zárukou objektivnosti kteréhokoli oboru. Třebaže žádná oblast společenského konání není naprosto nezávislá a ideologie prostá, tedy ani věda ne, v oblasti vědy by subjektivní ideologické předsudky a světonázorová tendenčnost měly být podružné. V optimálním případě by se pak faktory, jako jsou radikální společenské zvraty a politická nestabilita, neměly do změny vědeckého paradigmatu promítat vůbec.

Summary

Miroslav Štochl: Marxist Literary Criticism in the Czech Republic

In the 1930s, Marxist dialectics and historical materialism together with psychoanalysis, existentialism and structuralism seemed to be the only theoretic systems able to reflect adequately the avant-garde art. During the following years the Marxist or rather Marx-Leninist method was being not only gradually popularized but also radically dogmatized. Finally, after the revolution in 1989, it suddenly disappeared from Czech literary criticism (or theory of culture and art).

Recent penetration of cultural studies to literary criticism proved again the possibility of using the theoretical apparatus of Marxism, because Marx's doctrine together with Freud's and Nietzsche's theories has funded many demythologizing and de-idealizing theoretic systems of late modernism.

There is no way to ignore Marxism. Scientific pragmatics, ethics and economy have to aspire to evaluate the mistakes and the actual benefit of every method, and to involve it in the wider pluralistic methodological system of the concrete discipline, because plurality, together with dialogue, confrontation and polemic are the only guarantees of its objectivity.

